

Christoffer Åhlman, Mötet med det skrivna ordet. Kvinnors läsande och skrivande under 1700-talet, Studia Historica Upsaliensia 265 (Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 2019). 230 pp.

Tilda Maria Forselius

Att människor kunde såväl läsa som skriva på mycket hög nivå i Sverige på 1700-talet är väl känt. Material i arkiv och bibliotek ger rikligt med belägg för detta. Individer och grupper som tillhörde vittra kretsar stod för imponerande färdigheter. Enbart den bok- och tidskriftsutgivning, som emanerade från sådana sociala miljöer, bär syn för sägen. Vidare är det välbelagt att många verksamheter som borgare och ståndspersoner ägnade sig åt, exempelvis olika former av handel, krävde hög kompetens. Postala brev skrevs i mängd både i yrkesverksamheter och i familje- och umgängeslivet. Kort sagt: Forskningen har visat att läsning och skrivande var en nyckel till inflytande och social ställning i det svenska 1700-talsamhället – inte den enda men likväl en nödvändig faktor – och att såväl kvinnor som män utövade dessa färdigheter på hög nivå.

Det ovan sagda gäller dock inte vad vi idag kallar "allmänheten" utan framför allt en liten och privilegierad andel av befolkningen. När det gäller 1700-talsamhällets bredare folkskikt är frågan om läs- och skrivkunighet och därmed sammanhängande praktiker mindre utforskad. Bristen på källor har varit ett uppenbart hinder. Där adel och högreståndspersoner kunde anlägga familjearkiv som idag finns intakta i våra statliga institutioner är eventuella skrivalster från – låt säga – en vanlig torparfamilj i Småland sällan bevarade.

Recommended citation: Forselius, Tilda Maria, review of Christoffer Åhlman, 'Mötet med det skrivna ordet. Kvinnors läsande och skrivande under 1700-talet' (Uppsala, 2019), *1700-tal: Nordic Journal for Eighteenth-Century Studies*, 17 (2020), 165–170. <https://doi.org/10.7557/4.5554>

Copyright: © 2020 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License ([CC BY 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

Lyckligtvis har en del forskare ändå hittat sätt att producera vederhäftig kunskap. Egil Johansson och hans forskargrupp gjorde redan på 1970-talet betydelsefulla insatser genom att studera prästers noteringar vid husförhör. Kyrkan bedrev läsundervisning främst för att folket skulle kunna läsa religiösa skrifter som katekesen, och vid husförhören kontrollerade och antecknade prästerna församlingsmedlemmarnas kunskapsnivåer. Utifrån sådana anteckningar kunde man visa att en elementär läsförmåga var utbredd redan vid 1600-talets slut, och forskargruppens fortsatta forskning i kyrkoarkiven utvecklade kunskapen även vad gäller 1700-talet. Vi vet också att myndigheternas insatser på området ökade under seklet. 1723 kom till exempel en kunglig förordning om att föräldrar hade skyldighet att lära sina barn läsa, vilket i de flesta fall handlade om att se till att barnen kom till den undervisning som anordnades av kyrkan. Om föräldrarna inte följde förordningen kunde de drabbas av sanktioner. Det satte, som Johansson underströk, stark press på församlingsborna.

Att det tidigt existerade en basal läskunnighet i de breda befolkningslagren, åtminstone i vissa regioner av riket, är såldes väl belagt. Men hur utvecklade och tillämpade var dessa färdigheter? Upplevdes kyrkans läsundervisning som ett tvång eller en möjlighet? Det är – påpekade Johansson själv i någon av sina många skrifter – skillnad mellan att hjälpligt lära sig avkoda text på begäran av kyrkan och att läsa av eget behov eller intresse. Han talade om att det fanns en variation av push och pull-faktorer som ledde till en generellt ökad läskunnighet under 1700-talet. *Push* står för olika krav och åtgärder, *pull* för människors incitament och efterfrågan – enligt min förståelse är det i det senare fallet människors insikter om läskunnighetens nyttoaspekter som drar.

I sin avhandling *Mötet med det skrivna ordet. Kvinnors läsande och skrivande under 1700-talet* hävdar Christoffer Åhlman att historiker, med Egil Johansson som ett av få undantag, har tenderat att beskriva den tidigmoderna läskunnigheten i termer av passivitet. Enligt Åhlman har bilden av religiösa krav, tvång och kontroll begränsat perspektivet på vilken ”avkastning” läs- och skrivkunnighet hade för gemene man och kvinna. Han avser att framställa en annan berättelse genom att lägga fokus på vardagspraktiker, på ”hur läs- och skrivkunnighet faktiskt har använts” (13). Syftet är närmare bestämt att ”belysa hur kvinnor under 1700-talet använde läs- och skrivkunnighet och vilken betydelse dessa färdigheter fick för deras arbete och försörjning” (32). Det handlar således om att ställa frågor på nya sätt men också om att fokusera på grupper vars läs- och skrivkunnighet inte tidigare har lyfts fram i forskning. I inledningen preciserar författaren att han valt att studera kvinnor som inte tillhörde adeln samt material som vittnar om andra sammanhang än ”näringsidkande verksamhet såsom handel” (36) – detta eftersom färdigheter vad gäller sådana personer och kontexter redan tagits upp i

forskningen. Han vill istället lyfta vad läskunnighet betydde för pigor, bondhustrur och andra kvinnor ur just de breda befolkningslagren.

Källmaterialet hämtar Åhlman främst från de kyrkliga arkiven. Han bygger bland annat på verifikationer, flyttintyg och räkenskaper, och för att åstadkomma geografisk bredd har han anlitat arkiv i olika socknar och regioner – däribland Arjeplog, Färila och Avesta. Enligt metodbeskrivningen är intentionen att göra tolkningar utifrån ”källpluralism” – det vill säga källor av såväl stor mängd som av olikartad karaktär. Som teoretisk utgångspunkt förklarar författaren sin avsikt att ge en annan bild än föreställningen om en ”passiv” läskultur med religiösa ramar. Eftersom de flesta människor var troende under 1700-talet och eftersom läskunnigheten hade ”olika typer av avkastning” menar han att mycket talar för att ”församlingsborna själva värdesatte läsförmåga och ansträngde sig för att förvärva den”. Dessa bör således ”inte ses som passiva mottagare, inte ens om färdigheten kan ses som påtvingad” (17). Jag återkommer till detta.

Avhandlingen består, förutom inledning och sammanfattning, av fem empiriskt orienterade kapitel som framstår som relativt självständiga från varandra eftersom de utgår från olika frågor och källmaterial. Som sig bör är de dock väl relaterade till syftet. Det första (kapitel 2 enligt numreringen) utgör en bakgrundsdel som Åhlman främst bygger på tidigare forskning. Här beskrivs den så kallade folkundervisningen där de ovan nämnda husförhören hade en central roll. Åhlman betonar att undervisningen, även om den var ett medel för att genomföra kyrkans/statens krav, var mycket differentierad. Förutsättningarna för att bedriva skola skilde sig åt beroende på var i riket man befann sig geografiskt och socialt. I byar på landsorten var det – enligt 1686 års kyrkolag – klockaren som skulle stå för undervisningen, men då ingen klockare fanns fick man göra på annat sätt. Ofta anordnades hemundervisning i kyrkans anda. Ifall föräldrarna inte själva kunde lära sina barn läsa tvingades de se till att barnen fick undervisning av någon som kunde och de förväntades ofta betala läraren med egna medel. Om familjen räknades som fattig kunde läraren dock få betalning ur församlingens fattigkassa. I ekonomiskt gynnade hushåll i städerna förekom privatundervisning som leddes av exempelvis guvernanter. Sådan undervisning stod utanför folkundervisningen samtidigt som dess mål uppfylldes.

Nästa kapitel (nummer 3) handlar om läskunnighetens betydelse för unga kvinnor. Här utgår författaren från flyttningsattester från Färila. När gemene man eller kvinna avsåg att flytta var hen tvungen att begära en attest, som närmast var ett slags betyg över sådant som uppförande, läskunnighet och kristendomskunskaper. För att göra bedömningen höll prästen ofta ett särskilt kunskapsförhör vars resultat dokumenterades i attesten. Att den terminologi som användes inte är enhetlig utgör ett metodproblem som Åhlman diskuterar. Materialet ger ändå

goda belägg för att pigor i Färila hade goda läsfärdigheter. Han lyfter också fram ett starkt incitament som ogifta pigor och drängar hade för att lära sig. De behövde vara läskunniga för att få ta nattvarden, och utan att ha släppts fram till nattvarden fick de inte gifta sig. Undantag kunde dock göras om den ena i det par som avsåg att ingå äktenskap hade goda kunskaper och den andra förvärvade sådana färdigheter inom en viss utsatt tid.

I kapitel 4 tar Åhlman upp att kvinnor tjänade som lärare i byar på landsorten. Utifrån bland annat likpredikningar, sockenstämmoprotokoll och räkenskaper i socknarna Orsa, Älvdalen, Floda och Arjeplog drar han slutsatsen att "kvinnor hade en viktig roll att spela i den tidigmoderna folkundervisningen" (97). Han lyfter fram två slags lärarinsatser. För det första gjorde mödrar och matmödrar ett viktigt arbete inom den obetalda undervisning som genomfördes i det egna hushållet. Denna så kallade hemundervisning var, som nämnts ovan, främst inriktad på att lära de egna barnen läsa. Om kvinnan var matmoder, det vill säga hade tjänstefolk, skulle även dessa undervisas ifall de saknade läsfärdigheter.

För det andra fanns det kvinnor som utförde lärararbete i socknar på landsorten och fick betalt av socknen/församlingen. I exempelvis Orsa, där det saknades en skolmästare och skolbyggnad ända till seklets slut, finns ett antal undervisande kvinnor nämnda i församlingens arkiv från 1730-talet och framåt. En av dem är pigan Warg Karin Larsdotter som avlönades med 4 kopparmynt år 1737 för att hon "lärdt 2:e fattiga barn läsa". En annan lärare var Karin Matsdotter som, åtminstone tidvis, höll i undervisning med grupper av barn under åren 1757-1786, alltså i hela 31 år. De övriga socknar som studerats visar liknande resultat, att kvinnor tjänstgjorde som lärare. Åhlman finner belägg för att såväl civilstånd som kompetens kunde variera bland dem. Incitamentet att försörja sig genom att undervisa gällde således inte enbart änkor, vilket skulle ha kunnat förmodas. Arvodena för dessa undervisningsinsatser betalades som regel ut av fattigkassorna. Eventuellt kunde lärarna få ytterligare betalning av föräldrarna, något som då inte har satt spår i sockenräkningarna. Förutom en rent pekuniär avkastning menar Åhlman att vi kan anta att en kvinna som arbetade som lärare förstärkte sitt sociala anseende.

I kapitel 5 och 6 är det skrivkunnighet som står i fokus. Utifrån ett antal källdokument visar Åhlman att kvinnor har använt skrivkunnighet och räknekonst i yrkesverksamhet och i juridiska sammanhang. Exempelvis har han i Avesta kyrkoarkiv funnit verifikationer som kvinnor skrivit eller åtminstone skrivit under. De gäller bland annat försäljning av vin och talg till kyrkan, samt logi för besökare. Kvinnor utförde ofta tjänster som hade med mat och logi att göra, och den som drev gästgiveri var tvungen att hålla dagbok med en hel del information om resande. Således förutsattes skrivfärdighet. Andra kvinnor, vars skrivande tas

upp, försörjde sig som bokbindare och med räkenskaper inom kyrkan. I vissa fall gällde det änkor som utförde uppgifter för försörjningens skull. Åhlman ger också exempel på att det handskrivna ordet under 1700-talet blev alltmer nödvändigt inom juridiska sammanhang. Kvinnor behövde liksom män kunna underteckna kontrakt, skilsmässohandlingar och liknande, vilket var en pådrivande faktor för kvinnor att utveckla skrivfärdighet.

Jag hoppas att det av mitt referat blivit tydligt att det är ett rikhaltigt och ytterst intressant material som Åhlman utforskat. Han väver också på ett förtjänstfullt sätt samman tidigare forskares resultat med sin egen källforskning. Det finns ingen anledning att betvivla den tes han driver, nämligen att kvinnor hade nytta (eller med Åhlmans term, "avkastning") av att kunna läsa och skriva och att detta var ett starkt incitament att lära sig. Särskilt överraskande är det inte, på det hela taget, att – för att ta ett exempel – en kvinna som drev gästgiveri kunde föra bok. Men resultaten är intressanta att ta del av och fördjupar förståelsen av vad som drev utvecklingen, samt breddar bilden av kvinnors många verksamhetsområden. I synnerhet finner jag de delar som rör kvinnor från byar i landsorten givande. Rikligt med citat gör framställningen levande och ger värdefull kontakt med källorna.

Också några kritiska funderingar uppstår under läsningen. När det gäller hänvisningar och litteraturförteckning saknar jag emellanåt uppgifter. När Åhlman bygger vidare på tidigare forskning – exempelvis om fattigkassans räkenskaper i Orsa – vore det bra att få veta något om den forskningens grunder och sammanhang. Är det akademisk forskning som åberopas eller något annat? Jag googlar mig fram till ett svar på den frågan, men det hade varit fint att få det klart för sig genom texten eller i en fotnot. Detta i synnerhet i de fall då källor/arkivuppgifter även flitigt *citeras* med hänvisning till tryckta arbeten, istället för till primärkällan.

Litteraturförteckningen är inte till någon vidare hjälp när det gäller att förstå sekundärlitteraturens karaktär. I de traditioner som jag fått är bekant med inom pedagogik och litteraturvetenskap – och i min tur lärt ut – ska forskaren exempelvis ange om en viss bok är en avhandling, detta för att kunna skilja ut akademisk forskning från mer populärt orienterade skrifter (även ifall de senare är författade av forskare). Här görs inte några sådana preciseringar och inte heller förlagsnamn, som skulle kunna ge viss vägledning, sätts ut. Självfallet finns det olika praxis och det kan verka petigt att lyfta detta. Men en något större tydlighet skulle underlätta.

Avhandlingen har uppenbarligen haft en lång tillkomsttid och det kan vara en förklaring till att texten tyngs av en del upprepningar, främst av argumenterande art. Jag undrar emellanåt under min läsning varför Åhlman inte oftare ifrågasätter sina konklusioner och diskuterar dem istället för att argumentera för sitt

grundperspektiv. Det finns som sagt ingen anledning att betvivla avhandlingens empiriska resultat, men en mer prövande hållning till materialet har ofta förtjänster och kan göra tesen mer övertygande.

Min huvudsakliga invändning gäller dock den framställning av ett förmodat annat forskningsperspektiv som författaren tar spjärn mot när han beskriver sin egen teoretiska utgångspunkt. Som jag nämnt i början av recensionen hävdar Åhlman att historiker har genererat en bild av att det i det förmoderna samhället existerade en "passiv" och religiöst styrd "läskultur" som mer eller mindre tvingades på församlingsmedlemmarna. I kontrast till detta är hans avsikt att visa att läskulturen var "aktiv och skapande" (16). Detta resonemang om "aktiv" kontra "passiv" är något han återkommer till upprepade gånger i framställningen; det blir något av en röd tråd. Jag saknar dock en beskrivning som på ett tillfredsställande sätt klagör varifrån resonemanget om "passiv läskultur" har hämtats. I inledningen får vi veta att ett par internationella forskare (Jack Goody och Loftur Guttormson) har betonat att läsfärdighet inom religionens ramar har begränsningar. Därefter nämns kort att Birgitta Odén "till viss del anammat denna uppfattning" samt att hon gör skillnad "mellan en *passiv* och en *aktiv* läskultur under 16- och 1700-talet" (17). Det motsägelsefulla begreppet "passiv läskultur" ska alltså kunna härledas till något verk av Odén, men var hon möjligen har skrivit om detta får läsaren inte veta. Inget arbete av Odén tas upp i avhandlingen. I stället hänvisar Åhlman till sidan 240 i en bok av Daniel Lindmark som belägg för att Odén haft denna uppfattning.

Min mening är att det hade varit klädsamt att avstå från att göra denna (förmodade) motsättning mellan forskarperspektiv till en så pass stor sak i avhandlingen, i synnerhet som den inte beläggs på ett bättre sätt. De empiriska resultaten står sig ju utmärkt ändå, och visar dessutom på att premissen om en aktiv läskultur har sina begränsningar. För även om församlingsborna fick behållning av att kunna läsa var ju tvånget, som Åhlman skriver, inbyggt i praktiken. Det går inte att bortse från kyrkans makt, den fanns där även om församlingsborna var troende och önskade kunna läsa sin katekes och psalmbok på egen hand. Hörsamhet gentemot styrande instanser och anpassning till normer ger som regel "avkastning" för den enskilde, så fungerar samhällen, och den läskunnighet som stat och kyrka påbjöd gav – som Åhlman visar – kvinnor nya möjligheter. Att argumentera för att detta främst var "aktivt och skapande" är att i viss mån välja bort den komplexa dynamiken i hur tvång och möjligheter samspelade. Möjligen hade de begrepp som Egil Johansson föreslog, *push* och *pull*, kunnat belysa interaktionen mellan pådrivande faktorer på ett fruktbart sätt? Dessa invändningar och funderingar ska dock inte skymma det faktum att Åhlmans avhandling utgör ett innehållsrikt och väsentligt bidrag till forskningen om kvinnors lärande och yrkesliv under 1700-talet.